

Herderlijke schrijvens over sociaal- economische vraagstukken

door drs. Joba A.M.J. Jansen

Drs. Joba A. M. J. Jansen (1958) studeerde toegepaste huishoudwetenschappen te Deventer en internationale economie in Tilburg. Zij is thans werkzaam als sectorpersoneelsfunctionaris bij de Unilever Vleesgroep te Oss.

Het CDA moet de pauselijke en episcopale bijdragen aan het publieke debat positief waarderen. Dit concludeert mevrouw Jansen in een bespreking van drie brieven over sociaal-economische vraagstukken: het Tweede Concept van de pastorale brief van de Amerikaanse bisschoppen over de katholieke sociale leer en de economie, de Encycliek Laborem Exercens en het Herderlijk Schrijven over mens, arbeid en samenleving van de Nederlandse bisschoppen.

Inleiding

Het CDA heeft de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen en hecht wezenlijke betekenis aan de uitspraken van christelijke kerken, zo stellen de artikelen 1 en 2 van het Program van Uitgangspunten.

Vanuit die optiek zijn CDA'ers geïnteresseerd in de publikaties van katholieke kerkelijke zijde over sociaal-economische vraagstukken. Er zijn de laatste jaren belangwekkende brieven verschenen:

- Het tweede concept van de Pastorale brief over de katholieke sociale leer (*Catholic social teaching*) en de economie van de Verenigde Staten, geschreven door de Amerikaanse bisschoppen (oktober '85). Bij lezing van dit schrijven dient bedacht te worden dat de Amerikaanse situatie sterk verschilt van de Nederlandse. In Amerika is er op politiek niveau geen gesprekspartner voor de bisschoppen zoals bijvoorbeeld een christelijke partij die dezelfde waarden vertegenwoordigt als zij voorstaan.¹⁾ Vandaar dat er door de

kerk nogal diep op politieke zaken wordt ingegaan.

- De pauselijke encycliek *Laborem Exercens*, over de menselijke arbeid, geschreven door Johannes Paulus II en verschenen in 1981. Dit ter ere van het 90-jarig bestaan van *Rerum Novarum*.
- Het herderlijk schrijven over *Mens, arbeid en samenleving* van de Nederlandse bisschoppen uit 1985.

In deze beschouwing zal worden getracht in deze stukken aanknopingspunten voor CDA-beleid te signaleren.

Vanwege het feit dat de Amerikaanse brief het meest recent is en het sterkst is gekleurd, zal de inhoud van deze brief de rode draad vormen in dit betoog.

1) Dit merkte pater Henriot op bij zijn bezoek aan CEBEMO. Pater P. Henriot S.J. is directeur van het "Center of Concern" in Washington. Dit centrum houdt zich bezig met studie en actie aangaande de raakvlakken van kerk, politiek en samenleving en is in het kader daarvan intensief betrokken geweest bij de voorbereiding van de brief. Als gast van CEBEMO te Oegstgeest, hield pater Henriot o.a. in maart 1986 een voordracht over de brief.

Leesbaarheid

Aan een buitenstaander die kennis neemt van de publikaties zou zonder meer opvallen dat de encycliek veel minder leesbaar is dan de overige publikaties. Hij zou in zijn verbazing nog versterkt worden als hij leest dat de encycliek o.a. gericht is aan 'de zonen en dochters in de kerk en alle mensen van goede wil'. Begrippen als 'objectieve en subjectieve dimensie van de arbeid', alsmede 'indirecte en directe werkgever' spreken niet gelijk tot de verbeelding. Abstracties zijn bedoeld om de werkelijkheid beter te bevatten. Maar daarin schiet de encycliek zijn doel voorbij.

Een katholiek die de encycliek leest verbaast zich misschien over de hoeveelheid bijbelteksten. In eerste instantie wordt hij erdoor in verwarring gebracht: lezen protestanten niet de bijbel? In tweede instantie is hij echter verheugd. Dit moet de invloed zijn van de Nederlander Willebrands die de Romeinse curie tot oecumene aanspoort...

De publikaties van de Nederlandse en Amerikaanse bisschoppen zijn prima te lezen, en zijn dan ook pastorale brieven in de ware zin des woords: leesbaar en toch spiritueel.

Pretentie of intentie

In het eerste hoofdstuk 'De kerk en de toekomst van de economie van de Verenigde Staten' geven de bisschoppen aan wat de reden is van hun pennevrucht. Op de eerste plaats willen ze de leden van hun eigen kerk handvatten geven ten behoeve van hun meningsvorming over economische zaken. Daarnaast willen de bisschoppen hun bijdrage leveren aan het publieke debat over de richting waarin de Amerikaanse economie zich zou moeten ontwikkelen.

De bisschoppen wijzen erop dat hun bemoeienis met sociaal-economische vraagstukken enerzijds voortvloeit uit het feit dat ze er direct door hun werk mee geconfronteerd worden. Anderzijds sluit hun schrijven aan op een lange traditie in de katholieke kerk. De menselijke waardigheid is telkenmale hun eerste toetsingscriterium. Niemand mag zich christen noemen en pas-

sief blijven bij het zien van honger, dakloosheid, onzekerheid en onrechtvaardigheid.

In hetzelfde besef dat de katholieke kerk weliswaar een wereldkerk is maar geen staatskerk, schrijven de Nederlandse bisschoppen en de Paus hun bijdragen: bezorgd om de mens en voortbouwend op de traditie.

Christelijke visie

Het tweede hoofdstuk van de brief van de Amerikaanse bisschoppen heet 'De christelijke visie op de economie' (*On economic life*). In de eerste paragraaf 'Bijbelse perspectieven' wordt ingegaan op het mensbeeld – de mens is geschapen naar Gods beeld – en op de plicht om Gods schepping te respecteren. De schepping mag niet beheerst worden door enkelen, want: wat aan God behoort, behoort aan allen. Rentmeesterschap noemen christen-democraten dat. Bijbelse citaten funderen deze paragraaf. Mensen zijn geroepen om Gods/Jezus' discipel te zijn. Een belangrijke taak voor Gods volgelingen is de zorg voor de armen; de voorkeurskeuze voor de armen (*the preferential option for the poor*) staat dan ook centraal in het geschrift.

De overige paragrafen: 'De christelijke roeping (*vocation*) in de wereld van vandaag', 'Ethische normen voor de economie', 'Werkend voor grotere rechtvaardigheid: personen en instituties' en 'Christelijke hoop en stap-voor-stap inspanningen' (*efforts*) schetsen het kader van waaruit de hedendaagse problemen dienen te worden aangepakt. De begrippen liefde, solidariteit, rechtvaardigheid en participatie staan daarin centraal. In het bijzonder wordt aandacht geschonken aan de rechten waarop ieder mens aanspraak mag maken, gewoon omdat hij mens is. Een ieder heeft recht op een waardig leven en een garantie voor een minimale deelname aan het gemeenschapsleven: 'basisrechtvaardigheid vereist de vaststelling van minimumniveaus van deelname aan het wel en wee van de mensengemeenschap

voor iedereen', ²⁾ Ook hier staan zij die arm zijn dus weer centraal.

Een belangrijke stelling die in deze paragrafen aan de orde komt is de plicht en het recht op werk. 'Arbeid heeft grote waardigheid, zo groot dat allen die in staat zijn te werken verplicht zijn dat te doen', en: 'omdat arbeid zo belangrijk is hebben mensen recht op werk'. ³⁾ Daarbij wordt gesteld dat werknemers recht hebben op een rechtvaardig loon en andere voordelen die nodig zijn voor een menswaardig bestaan. Vakbonden zijn daarbij noodzakelijk. Zo ageren de bisschoppen tegen het feit dat intimidatie en bedreigingen worden gebruikt om arbeiders ervan te weerhouden zich te organiseren. ⁴⁾ Anderzijds wijzen zij ook op de dynamische figuur van de zakenman (-vrouw) en op het recht van privé-eigendom en produktief bezit. Dit recht vergroot creativiteit en initiatief. Verantwoordelijkheidsgevoel en normbesef dienen uiteraard daarbij aanwezig te zijn.

Onbetaalde arbeid

In tegenstelling tot het Amerikaanse schrijven gaan de encycliek en de Nederlandse brief wél in op arbeid, anders dan betaalde arbeid. Met name de arbeid die in het gezin wordt verricht, komt aan de orde. Beide publikaties wijzen uitdrukkelijk op de grote waarde en onmisbaarheid van deze verzorgende arbeid. De betogen ademen dezelfde geest uit als het onbetaalde arbeid betreft. Maar ook met betrekking tot betaalde arbeid komt in de stukken de christelijke inspiratie tot uitdrukking. De encycliek spreekt zich uitdrukkelijk uit voor het beginsel van de prioriteit van de 'arbeid' tegenover het 'kapitaal'. ⁵⁾ Voorts wijst zij erop dat er een plicht is tot uitkeringen aan werklozen. Deze vloeit voort uit het feit dat een ieder recht heeft op levensonderhoud ⁶⁾, puur omdat hij mens is. Als de mens de plicht heeft om arbeid te verrichten, is deze arbeid ook een bron van rechten.

De reden dat de Amerikaanse brief onbetaalde arbeid niet in die mate aan de orde stelt is ongetwijfeld verklaarbaar vanuit de Amerikaanse situatie. De bisschoppen ma-

ken weliswaar melding van het feit dat de facto veelal de moeders verantwoordelijk zijn voor het grootbrengen van kinderen, dat veel alleenstaande moeders geen kinderbijslag krijgen ⁷⁾ en dat moeders van jonge kinderen niet economisch gedwongen zouden moeten zijn buitenshuis te werken ⁸⁾, maar een uitdrukkelijk pleidooi voor gezinslonen, zoals in de encycliek ⁹⁾, houden zij in dit kader niet. Wel wordt weer de wens uitgesproken dat voor ouders die buitenshuis werken er goede kinderopvang zou moeten komen. ¹⁰⁾ Veel families in de Verenigde Staten hebben namelijk twee inkomens nodig om op een nette wijze te kunnen leven. Voorts is de armoede vaak zo schrijnend dat betaalde arbeid voor iedereen prioriteit nummer één is. Het is zelfs zo dat sommigen die een volledige werkweek hebben, nog niet genoeg verdienen om boven de armoedegrens uit te komen. In het gedeelte over vrouwen zal deze kwestie ook nog aan de orde komen.

Overheid

Als laatste punt van hoofdstuk II van de Amerikaanse brief wordt de taak van de overheid behandeld. In het voorafgaande waren reeds de christen-democratische kernbegrippen gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap herkenbaar. Het vierde beginsel, gespreide verantwoordelijkheid, komt in dit laatste punt ter sprake en wel door uitleg van het subsidiariteitsprincipe.

2) Katholieke bisschoppen van de V.S. *Pastoral letter on catholic social teaching and the U.S. economy, second draft*, (Washington, D.C., 7 oct. 1985) 24. 'Basic justice demands the establishment of minimum levels of participation in the life of the human community for all persons.'

3) *Ibidem*, 30. 'Because work is this important, people have a right to employment.'

4) *Ibidem*, 31. 'Therefore we firmly oppose organized efforts, such as those regrettably now seen in this country, to use intimidation and threats to break existing unions and prevent workers from organizing.'

5) Johannes Paulus II, *Encycliek Laborem Exercens: over de menselijke arbeid* (Amersfoort, 1981) 21.

6) *Encycliek*, 32-33.

7) *Amerikaanse brief*, 50.

8) *Ibidem*, 56.

9) *Encycliek*, 35.

10) *Amerikaanse brief*, 56.

De overheid heeft een morele taak, (het CDA zegt: de overheid is dieneresse Gods); zij moet de rechten die een ieder heeft beschermen en een basisrechtvaardigheid verzekeren aan alle leden van de gemeenschap.

Het subsidiariteitsprincipe bepaalt de mate van overheidsinterventie. Dit principe stelt dat de overheid slechts initiatieven moet ontplooiën die nodig zijn om die basisrechtvaardigheid te verzekeren voorzover individuen

» Het subsidiariteitsprincipe bepaalt voor de Amerikaanse bisschoppen de mate van overheidsinterventie. «

of het maatschappelijk middenveld (particulier initiatief) daartoe niet in staat zijn. 'De overheid dient hulp te bieden aan de leden van het sociale lichaam en mag deze nimmer vernietigen of absorberen.'¹¹⁾

Eén van de redacteurs van de brief, pater Henriot, adstrueerde bij zijn bezoek aan Nederland deze stelling door op te merken dat het gepraat over een kleine of grote overheid een valse discussie is. De overheid heeft een bepaalde taak en daaruit vloeit een passend overheidsapparaat voort. Ook in de encycliek¹²⁾ en in de brief van het Nederlandse episcopaat¹³⁾ wordt aandacht geschonken aan de taak van de overheid met betrekking tot arbeid. Deze twee wijzen op de grote verantwoordelijkheid van de overheid, wanneer het om werkgelegenheid gaat. 'De staat moet een rechtvaardig arbeidsbeleid voeren', zo stelt de encycliek. En de Nederlandse bisschoppen schrijven: 'De overheid heeft een grote en onvervangbare taak in de

bestrijding van de afschuwelijke werkloosheid'. Beide onderstrepen tevens het grote belang van de sociale partners.

Realisme

In hoofdstuk III, 'Geselecteerde kwesties van economische politiek', is economische rechtvaardigheid het leidende principe. Uitgangspunt is dat de Amerikaanse economie een gemengde economie is. De thema's die gekozen zijn ter nadere bespreking hebben gemeen dat ze relevant zijn, zowel voor de economische 'tekenen van de tijd' als voor de ethische normen van de katholieke traditie.

De bisschoppen zijn goed op de hoogte van de economische situatie. Dat niet iedereen daarover zo dacht bleek uit de scepsis waarmee sommigen de episcopale pennevrucht onthaalden. Zo vertelde pater Henriot dat er in een krant de volgende cartoon verscheen: Twee geestelijken, de één met de pastorale brief in zijn handen en de ander met een op zijn kop gehouden economisch handboek, staan voor een schoolbord vol figuren. Daarvoor, op zijn knieën, een ondernemer, met tekst: 'O God, vergeef hen, ze weten niet waarover ze praten'.

Jammer voor ondernemend Amerika, maar de bisschoppen hebben zich goed laten informeren. Zo leggen ze een schat aan feitenkennis op tafel in de hoofdstukken over armoede en werkgelegenheid¹⁴⁾:

- Acht miljoen mensen zijn werkloos, d.i. zeven procent van de beroepsbevolking. In dit percentage zitten niet de mensen die parttime weken maar fulltime willen, evenmin als zij die het zoeken hebben opgegeven (*discouraged workers*). Indien deze erbij worden opgeteld, verdubbelt het percentage zich.

11) *Amerikaanse brief*, 35. 'This principle states that government should undertake only those initiatives necessary for protecting basic justice which exceed the capacity of individuals or private

12) *Encycliek*, 31.

13) Katholieke bisschoppen van Nederland. *Mens. arbeid en samenleving*. (Utrecht, 1985) 16/17.

14) *Amerikaanse brief*, 40 e.v.

- Toename van de criminaliteit ten gevolge van de werkloosheid.
- Zwarten, hispanics, jonge volwassenen en vrouwelijke gezinshoofden worden onevenredig zwaar door de werkloosheid getroffen.
- Werkloosheid leidt tot ruzies in de gezinnen, groter alcoholverbruik, kindermishandeling, scheidingen, hogere kindersterfte en psychologische schade.
- Werkloosheid leidt enerzijds tot minder belastingopbrengsten, maar anderzijds tot hogere overheidsuitgaven.
- In Amerika hebben veel gezinnen twee inkomens nodig om op een nette wijze te kunnen leven.
- Veel mensen met een volledige werkweek verdienen nog te weinig om boven de armoedelijn uit te komen.
- De meesten die voor langere termijn arm zijn (*longterm poor*) zijn met pensioen, gehandicapt of ouders van kinderen die nog niet naar school gaan. Voorts is langetermijn-armoede geconcentreerd bij raciale minderheden en gezinnen waarvan vrouwen het hoofd zijn.
- Eén op de vier kinderen jonger dan zes jaar is arm; voor zwarte kinderen is de verhouding één op twee.
- De meeste arme gezinnen met kinderen ontvangen geen overheidshulp, hebben geen ziektekostenverzekering en kunnen rekeningen van geneeskundigen niet betalen. Minder dan de helft van de arme kinderen is ingeënt tegen ziektes als difterie en polio.
- er is zoiets aan het ontstaan als 'het vrouwelijken van armoede' (*the feminizing of poverty*). Het aantal vrouwen in armoedige omstandigheden is de laatste twintig jaar enorm gestegen. Loondiscriminatie is een belangrijke factor hiervan. Vrouwen verdienen slechts 61% van hetgeen mannen verdienen.
- Eén op de negen Amerikanen is arm. Voor zwarten is de verhouding één op drie en voor hispanics één op vier.
- Van de totale netto rijkdom is 28% in handen van 2% van de rijkste families.

Van het totale inkomen wordt 42,9% verdiend door de rijkste 20% van de families.

De bisschoppen doen vervolgens enkele aanbevelingen om de werkloosheid en de armoede op te heffen, zoals:

- Volledige werkgelegenheid moet weer een werkelijke politieke doelstelling worden. Het laatste decennium is men grote werkloosheid steeds meer gaan accepteren. In dit verband dient melding gemaakt te worden van het begrip *natural rate of unemployment*.¹⁵⁾ Dit is de optelsom van *frictiewerkloosheid en structurele werkloosheid*. *Structurele werkloosheid omvat die personen die inadequate of verouderde vaardigheden hebben of gewoon in de verkeerde plaats wonen. Macro-economisch gezien is dit een mooie constructie, maar het bezwaar gaat uit naar het woord 'natural': natuurlijke werkloosheid. Een dergelijke term bevordert de attitude om die werkloosheid maar als een natuurlijk gegeven te accepteren en passief te blijven. Zo zou men het prima kunnen vinden dat in Nederland mensen die ouder zijn dan 57½ jaar geen sollicitatieplicht meer hebben, maar is het bezwaarlijk dat ze ook niet meer worden meegeteld als zijnde werkloos.*
- Bedrijfsleven, vakbonden en overheid moeten leerprogramma's en baantraining uitbreiden (*apprenticeship programs and on-the-job training programs*).
- Steun moet worden gegeven aan plannen die direct banen scheppen voor de structureel werklozen.
- Barrières voor vrouwen en minderheden om goede banen te krijgen moeten worden weggenomen.
- Het belastingsysteem moet veranderen ten behoeve van de armen.
- Er moet meer aandacht komen voor opleidingen voor hen die arm zijn.
- De grote verschillen tussen de uitkerings-

15) Met dank aan George T. Dempsey van de Ambassade van de Verenigde Staten voor zijn informatie en artikel uit de Wall Street Journal d.d. 25 febr. '85.

niveaus in de verschillende staten zouden moeten verdwijnen.

- Financiële steun moet zowel beschikbaar zijn voor twee-ouder- als één-ouder-gezinnen. De meeste staten beperken financiële steun in het kader van AFDC (*Aid to Families with Dependent Children*) tot éénouder-gezinnen, veelal gezinnen waarvan een vrouw het hoofd is. Het zou niet meer nodig moeten zijn dat vaders die werkloos zijn of slecht betaald werk verrichten, hun gezin verlaten om zo hulp voor hun kinderen te ontvangen. In een land waarin *flag, faith and family* van groot belang worden geacht is dat een vreemde inconsequentie.

De bisschoppen zijn zeer realistisch. Zij houden geen hoogdravende verhalen doch constateren nuchter dat veel mensen in armoedige omstandigheden leven en dat betaalde arbeid de remedie daartegen is. Dezelfde erkenning van de noodzaak van werk en rechtvaardig loon wordt aangetroffen in de pauselijke encycliciek en de brief van het Nederlandse episcopaat. De Nederlandse brief wordt door Reynaerts in SMA¹⁶⁾ commentariseerd. Deze maakt terecht wel een kritische opmerking bij het episcopale betoog over onbetaalde arbeid. Opwaardering voor onbetaalde arbeid, waarvoor de bisschoppen pleiten, is prima maar kan geen substantiële bijdrage leveren aan de vermindering van de werkloosheid, zo stelt Reynaerts.

Vrouwen

Wat opvalt is de realistische houding van de Nederlandse en Amerikaanse bisschoppen tegenover vrouwen. De bisschoppen laten zien dat ze met beide benen in de wereld staan. Behalve de opmerkingen dat in veel gevallen man en vrouw moeten werken om het gezin fatsoenlijk te laten leven, dat het aantal vrouwen in armoedige omstandigheden (met kinderen) dramatisch is toegenomen en dat vrouwen veel minder verdienen dan mannen¹⁷⁾, gaat de Amerikaanse brief niet specifiek op het onderwerp 'vrouwen'

in. De Amerikaanse bisschoppen vinden gelijkheid/gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen blijkbaar een te vanzelfsprekende zaak.

De Nederlandse bisschoppen laten eveneens zien dat ze een realistische kijk hebben. De brief is verder ronduit vrouwvriendelijk. Er wordt apart aandacht besteed aan werkloze vrouwen, en er wordt gesteld dat man en vrouw samen voor taken staan als huishoudelijk werk, het realiseren van een goede materiële basis, opvoeding, etc. Het adagium voor vrouwen om zich slechts te bemoeien met de drie k's: keuken, kerk en kinderen, is daarmee verlaten.¹⁸⁾

De pauselijke encycliciek sluit minder aan op de realiteit. Zo gaat ze voorbij aan het feit dat veel vrouwen in de praktijk moeten werken omdat het inkomen van hun echtgenoot niet toereikend is, of omdat ze er zelfs in hun eentje voor staan (scheidings). Weliswaar pleit de encycliciek voor gezinslonen en -voorzieningen, maar, zoals vaker, is het leven anders dan de leer. Zo stelt de encycliciek dat: 'Het tot eer van een samenleving moet strekken aan de moeder – zonder belemmeringen te stellen aan haar vrijheid, zonder psychologische of praktische discriminatie, zonder haar achter te stellen ten opzichte van andere vrouwen – de mogelijkheid te geven haar kinderen op te voeden en zich aan hun vorming te wijden overeenkomstig de verschillende behoeften van hun leeftijd'¹⁹⁾. Eveneens stelt ze: 'De echte verheffing van de vrouw vereist dat het werk zodanig wordt gestructureerd, dat zij niet verplicht wordt haar verheffing te betalen met haar eigen specialiteit op te geven, tot nadeel van het gezin waarin zij als moeder een onvervangbare taak heeft'.²⁰⁾

16) W.H.J. Reynaerts, *Mens, arbeid en samenleving; Sociaal Maandblad Arbeid*, Alphen a/d Rijn, mei 1985.

17) *Amerikaanse brief*, 49.

18) Zo stelt Halkes zelfs dat vrouwen de kerken bevolken en mannen deze beheersen. Catharina J.M. Halkes, *Feministische theologie – een kennismaking*, Annalen van het Thijmgenootschap 72-2 (Baarn, 1984) 123.

19) *Encycliciek*, 35-36.

20) *Ibidem*, 36.

Wat dat betreft zal Van Kessel waarschijnlijk gelijk krijgen.²¹⁾ Deze beweert dat het kerkelijk christendom bij zijn uitbreiding onder de volkeren meerdere huwelijksgezinsmodellen in zich opgenomen heeft. In de loop der eeuwen heeft het ook allerlei maatschappelijke veranderingen in die modellen geaccepteerd en vaak zelfs gelegitimeerd. Van Kessel ziet de huidige conflictmomenten dan ook vooral als aanpassingsproblemen.

Landbouw en rentmeesterschap

In paragraaf 3 van hoofdstuk III van de Amerikaanse brief wordt ingegaan op de landbouw. In deze paragraaf herkent men het christen-democratisch kernbegrip 'stewardship', rentmeesterschap. De Amerikaanse bisschoppen wijzen op het feit dat boeren een bijzondere verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van bodem en water, en dus een plicht hebben voor hun behoud. Daarnaast attenderen zij op het disproportionele voordeel dat de huidige federale land-

kader daarvan dient een bredere toepassing van dwingende productiebeperking overwogen te worden.

Mondiale verantwoordelijkheid

In paragraaf 4 van hoofdstuk III – De Verenigde Staten en de wereldeconomie – gaat de aandacht uit naar de ontwikkelingslanden. De bisschoppen wijzen op de interdependentie van de arme en de rijke landen. De katholieke leer geeft geen oplossingen met betrekking tot de internationale economische orde. De katholieke leer wil wel dat morele overwegingen bij de besluitvorming worden betrokken.²²⁾ Zo noemen de bisschoppen:

- De noodzaak het internationale systeem te hervormen.
- De acceptatie van een voorkeurskeuze voor de armen als een leidend politiek beginsel.²³⁾
- De noodzaak de nationale politiek in het licht hiervan te herzien.

Als kanalen worden ontwikkelingshulp, handel, financiering en buitenlandse investeringen genoemd. Men wordt attent gemaakt op het feit dat de Verenigde Staten qua percentage zeer laag scoort als het ontwikkelingshulp betreft. Daarnaast is veel multilaterale hulp omgezet in bilaterale en is deze bovendien meer gemilitariseerd en gerelateerd aan de Amerikaanse nationale veiligheid.

Het wereldvoedselprobleem wordt apart genoemd; dit vraagt speciale urgentie. Tenslotte roepen de bisschoppen de Verenigde Staten op een economische politiek te voeren gericht op hulp om het bestaan van mensen, waar ook ter wereld, te verbeteren, hen eigenwaarde te geven en te verzekeren

De Verenigde Staten scoort zeer laag waar het ontwikkelings-samenwerking betreft.

bouwprogramma's geven aan de grootste boeren. Er zou meer gekeken moeten worden naar de lange-termijneffecten op de structuur van de landbouw. Het huidige belastingbeleid stimuleert met name de groei van het grote boerenbedrijf. Steun om meer boeren een bepaalde prijs voor hun producten te garanderen, moet beperkt worden opdat boerenbedrijven van geringe of middelmatige omvang ervan profiteren. In het

21) R. van Kessel, *Gezin en huwelijk in christelijk perspectief*, Annalen van het Thijmgenootschap, 73-1 (Baarn, 1985) 128.

22) 'Catholic teaching on the international economic order recognizes this complexity, but does not provide specific solutions. Rather, what we want to ensure is that moral considerations are not left out.' *Amerikaanse brief*, 67.

23) An overall policy imperative. *Ibidem*.

dat de voordelen van economische groei gelijk worden verdeeld.

Hoofdstuk IV heet: 'Een nieuw Amerikaans experiment: participatie voor het algemeen belang'. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op wat christen-democraten gespreide verantwoordelijkheid noemen.

Zo pleiten de bisschoppen vanuit het principe dat kapitaal en arbeid complementair zijn, voor grotere werknemersparticipatie in ondernemingen. Het subsidiariteitsbeginsel komt ook hier weer ter sprake: mensen en groepen dienen zoveel mogelijk zaken zelf ter hand te nemen. Pas als het de kracht van de groep te boven gaat, dient er een hoger niveau in het leven geroepen te worden. Er wordt gewezen op het belang van het maatschappelijk middenveld (*mediating structures*). Plaatselijke kerken kunnen zelf een aanzet vormen door met particuliere en publieke groepen samen te werken. Tenslotte wijzen zij op de ernstige verstoring (distorsie) van de toedeling (allocatie) van bronnen door de grote uitgaven voor defensie. Ook hier komt de internationale verantwoordelijkheid aan de orde. In de encycleek is eveneens uitdrukkelijk sprake van de internationale verantwoordelijkheid van de rijke landen tegenover de arme en wordt er ingegaan op de kwestie van mede-eigendom van de middelen in de onderneming door werknemers.

Hand in eigen boezem

Het laatste hoofdstuk van de brief van het Amerikaans episcopaat 'Een opdracht voor de toekomst'²⁴⁾ betreft de kerk zelf. Zij steekt de hand in eigen boezem. De kerk moet een voorbeeldfunctie vervullen. Het episcopaat geeft dan ook vijf gebieden aan waarin de kerk actie dient te ondernemen:

- 1) Lonen en salarissen: Deze dienen mensen in staat te stellen in hun levensonderhoud te voorzien.
- 2) Rechten van werknemers: Werknemers moeten zich kunnen organiseren en collectief onderhandelen.
- 3) Investerings en eigendom: Individuele christenen en de kerk moeten, als ze

aandeelhouders zijn, in Amerikaanse ondernemingen toezien op een verantwoord gebruik van investeringsfondsen. Ten aanzien van haar eigendommen moet de kerk financiële openheid van zaken geven.

- 4) Werken van barmhartigheid: Deze dienen door ieder individu vervuld te worden. De kerk heeft een speciale roeping om hen die arm of ziek zijn of in de marge van de samenleving leven, te dienen.
- 5) Werken aan economische rechtvaardigheid: Een ieder moet zijn levensstijl bezien. Onnodige verlangens moeten beheerst worden opdat de noden van anderen verlicht kunnen worden.

De invulling van deze visie moet onderwezen worden op scholen, universiteiten en seminars voor vakbondsleiders, bankiers etc.. Katholiek betekent 'universeel'. 'Als leden van een kerk die zich 'katholiek' noemt, moeten we overtuigd zijn dat Gods liefde universeel is en dat het leven van ieder mens op deze aarde gewijd is aan God.'²⁵⁾

Conclusie

Het CDA moet de pauselijke en episcopale bijdragen aan het publieke debat positief waarderen. De vier kernbegrippen van het CDA, gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid, zoals vermeld in het Program van Uitgangspunten, zijn duidelijk herkenbaar.

Het belang van de publikaties voor het CDA ligt met name in het feit dat christen-zijn zich volgens de r.k. kerk niet beperkt tot de zondag en een visie op abortus en euthanasie, maar ook consequenties heeft voor het dagelijkse leven. Voor een partij als het CDA is deze constatering van essentieel belang. Zij is immers gebouwd op de overtuiging dat de Boodschap alle dagen van de week dient te worden uitgedragen en in alle aspecten van het leven.

24) A new American experiment: partnership for the public good, *Ibidem*.

25) A commitment to the future, *Ibidem*.

Literatuur

Halkes, Catharina J.M., *Feministische Theologie – een kennismaking Vrouwen en Maatschappij*. Annalen van het Thijmgenootschap, 72-2, Baarn 1984.

Kessel, R. van, *Gezin en Huwelijk in christelijk perspectief*. Annalen van het Thijmgenootschap, 73-1, Baarn 1985.

Paus Johannes Paulus II, *Encycliek Laborem Exercens: over de menselijke arbeid*. Teksten uit de r.k. kerk, nr. 1, Amersfoort 1981.

Reynaerts, W.H.J. Mens, arbeid en samenleving. *Sociaal Maandblad Arbeid*, Alphen a/d Rijn, mei 1985.

Rooms-katholieke bisschoppen van Nederland, *Mens, arbeid en samenleving*. Bisschoppelijke brieven nr. 21, Utrecht 1985.

Rooms-katholieke bisschoppen van de Verenigde Staten, *Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, Washington D.C. 7-10-'85.

